

ZEE WOORDEN

Een speurtocht naar de naamsverklaring van zandbanken, geulen en andere ‘zee-begrippen’

Hebt u zich wel eens afgevraagd waarom de zandbank ‘Trapegeer’ zo heet, of hoe de ‘Kabeljauw’ aan zijn naam gekomen is? Of bent u veeleer benieuwd naar de persoon achter de ‘Thorntonbank’ of naar de ontstaansgeschiedenis van de maritieme term ‘kraaiennest’? Geen nood, wij zochten de betekenis van de meest intrigerende zeewoorden voor u op en presenteren hieruit per editie van De Grote Rede twee termen: telkens één naam van een zandbank of geul op zee, en één niet-toponiem. Met de hulp van een experten-team waagt De Grote Rede zich nu ook op het gladde ijs van de historische en etymologische woordverklaring en laat u meegenieten van de ‘best professional judgment’ van deze zeewoordenaars

Magda Devos, Roland Desnerck, Nancy Fockedeij, Jan Haspeslagh, Johan Termote, Tomas Termote, Dries Tys, Carlos Van Cauwenberghe, Arnout Zwaenepoel, Jan Seys

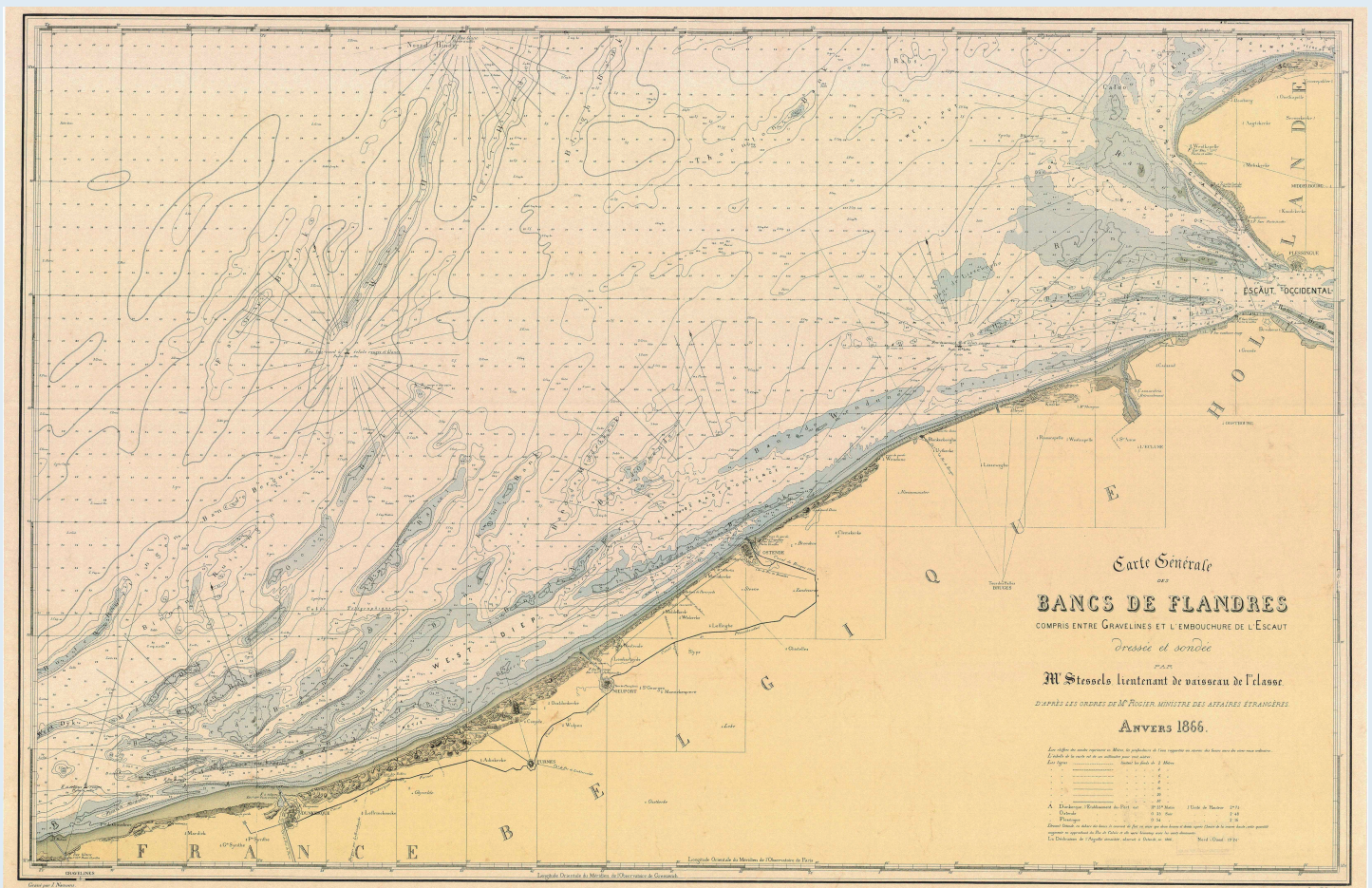
STROOMBANK

Als er één zandbank bepalend is geweest voor Oostende en zijn maritieme geschiedenis, dan is het wel de Stroombank. Door zijn vorm en ligging – een smalle, langwerpige ondiepte op nauwelijks twee kilometer buitengaats van Oostende – bood deze zandbank bescherming aan de stad, maar werd hij mettertijd een belemmering voor de toegang tot de haven.

ONDUIDELIJKE VOORGESCHIEDENIS

Kenmerkend voor de Stroombank zijn zijn vorm en ligging. Hij maakt een hoek van circa 10° met de kustlijn en vormt zo als het ware een trechter tussen zee en strand. De smalle, langwerpige zandbank begint in het zuidwesten ter hoogte van Westende om een kleine twintig kilometer verder oostwaarts ter hoogte van Klemsterke

naadloos in het strand over te gaan. Op de huidige zee kaarten is duidelijk te zien dat het stuk vóór Oostende er vandaag niet meer is (zie verder). De bank heeft overigens een steile zuidflank en een vrij effen kruin met weinig of geen zandgolven, wat wellicht toe te schrijven is aan de intense branding op deze kustnabije ondiepte. Omdat hij op zijn ondiepste

■ In zijn huidige vorm en onder deze naam komt de Stroombank reeds voor op zee kaarten vanaf het begin van de 19de eeuw. Hier de kaart van Stessels (1866) waarop de langgerekte, naar het strand toe lopende zandbank net vóór Oostende herkend kan worden (Wetenschappen).

punt nog steeds 2 meter onder het laagste laagwaterniveau ligt, kun je de Stroombank boven water nooit waarnemen.

De vroegste kaarten waarop de Stroombank, zoals we die vandaag kennen, ook werkelijk zo wordt benoemd zijn die van de Franse hydrograaf en marineofficier Beautemps-Beaupré (1801) en van Stessels (1866). Daarbij blijkt de bank sinds 1800 vrij stabiel te zijn. Op oudere zeekaarten is het moeilijk te achterhalen waar de voorloper van de huidige Stroombank is gelegen en hoe die is geëvolueerd in de loop van de tijd. Om het allemaal nog wat verwarrender te maken, komt het toponiem Stroombank op vrijwel alle 17-18de eeuwse zeekaarten voor, maar dan als naam voor een verder uit de kust gelegen ondiepte! Wat vandaag als Stroombank wordt betiteld, is vermoedelijk de zandbank die o.a. op de kaarten van C.J. Visscher (1611-1621), W. & J. Blaeu (1635), H. Hondius (1633), P. Goos (1666) en H. Frickx (1745) als *Geere* vermeld staat. Naast de ligging van die *Geere* – net zoals de huidige Stroombank de dichtste zandbank voor Oostende gelegen – kan ook de naam *Geere* erop wijzen dat beide namen één en dezelfde ondiepte aanduiden. Een ‘geer(e)’ is immers een schuin toelopend stuk grond, een eigenschap die wel zeer kenmerkend is voor onze Stroombank.

DE BAN(K) GEBROKEN

Het feit dat de Stroombank een zandmassa vormde vóór de stad Oostende, bleek al gauw een tweesnijdend zwaard. Hij beschermde de stad dan wel tegen stormgeweld, maar vormde ook een barrière voor de scheepvaart en een bron van zand dat de haven deed dichtslibben. Beide bemoeilijkten de toegang tot de haven. Eind 19de eeuw liep de Stroombank nog als één doorlopende bank van Westende

tot Klemskerke, met een totale lengte van 19 km. Hiervan bevond 12,5 km zich ten westen van Oostende, en 6,5 km ten oosten. In die tijd gebeurde het meermaals dat de pakketboten Oostende–Dover, wegens de verzanding, moesten in- en ontschepen met behulp van kleine boten, terwijl de pakketboot zelf op de rede verankerd bleef. Toen in de tweede helft van de 19de eeuw de schepen steeds groter werden en ook uit metaal werden vervaardigd, kwam het probleem van de voortdurende dichtslibbing van de haven steeds meer onder de aandacht. Eerst werd nog getracht die te lijf te gaan met de aanleg van spuijolders en later spuikommen, die men bij hoogwater liet vollopen en afsloot, om ze vervolgens bij het volgende hoogtij weer te openen, wat een spoelend effect had op de haven. Maar deze techniek bleek geen onverdeelde succes. Ook plannen van luitenant-ter-zee Helin (1878) en ir. De Maere (1885) om de Stroombank te bedijken en zo de opslibbing tegen te gaan liepen op niets uit. Intussen waren in het najaar van 1880 de eerste proeven met vernieuwde baggerschepen in de haven van Oostende gestart, proeven die heel wat bijval oogstten. Het zou dan ook niet lang duren vooraleer baggerschepen de havengeul gingen vrijmaken en op zee de nodige passen baggerden: één om de rechtstreekse toegang tot de haven te verbeteren (de “Rechtstreekse Kil”) en één om de Stroombank ter hoogte van Klemskerke los te maken van het strand (de

“Oostpas”). Op die manier hoopte men dat de getijstroom die evenwijdig met de kust liepen de haventoeegang bij alle getijstanden zouden verzekeren.

EEN ZANDBANK ALS STROMINGS-GELEIDER

Blijft de vraag naar de verklaring van de naam *Stroombank*. Die naam geeft aan dat de bank iets bijzonders, iets opvallends teweegbrengt in de getijstroom. Stromingen veroorzaakt door het getij volgen aan onze kust over een volledige tijcyclus een ellipsvormig patroon, d.w.z. ze stromen noordoostwaarts bij vloed en zuidwestwaarts bij eb. Tussen vloed en eb in zwakt de stroming af en keert ze geleidelijk om (de kentering van het getij). Grosso modo begint de vloed 2 uur voor hoogwater (HW), de eb 3 uur voor laagwater (LW). Ze eindigen respectievelijk 3 uur na HW/LW. De getijstroomellips is platter naarmate men het strand nadert. Met andere woorden, daar waar verder uit de kust de getijstroom geleidelijk van richting (NO bij vloed, ZW bij eb) verandert en daarbij een ellipsvorm beschrijft, is ze kustwaarts beperkt tot een NO-stroming bij vloed en een ZW-stroming bij eb. In het gebied tussen de Stroombank en Oostende worden die stromingen wellicht versterkt door de aanwezigheid van de bank, wat de naamgeving kan verklaren.

HAVEN

Onder haven verstaan we “een tot ligplaats voor schepen geschikt, natuurlijk of gegraven waterbekken aan de zee of aan de oever van een rivier of meer, dat beschutting biedt tegen wind en golven” (Van Dale). Omdat het verhandelen van goederen zo oud is als de beschaving, zijn ook havens van alle tijden. Mede hierdoor is een zoektocht naar de naamgeving geen eenvoudige zaak!

HAVENS ZO OUD ALS DE BESCHAVING

Ze bestaan in velerlei vormen: zee- en binnenhavens, vissers-, koopvaardij-, vlucht- en oorlogshavens, enz.. Ze kunnen van oorsprong natuurlijk zijn, of door de mens

zijn aangelegd. Bij een kunstmatige haven bouwt men golfbrekers, dijken en pieren om het gebied te beschermen, en maakt men het gebied toegankelijk door het uit te baggeren of door eerst land op zee te winnen (bv. de Tweede Maasvlakte, Rotterdam). Natuurlijke havens worden gevormd door landschapselementen die het aanleggen van schepen zonder meer mogelijk maken. Door de steeds groter wordende vloot, dienen vandaag ook de meeste natuurlijke havens met baggerwerken onderhouden te worden.

Van de Belgische havens horen enkel die van Antwerpen (via de Schelde) en Nieuwpoort (via de IJzer) tot de categorie van natuurlijke havens. Brussel en Gent zijn dat niet want ze zijn slechts langs gegraven kanalen toegankelijk; Zeebrugge is deels in

het achterland gegraven, deels op zee nieuw aangelegd. Oostende is een geval apart, want deze stad ontstond op het oostelijke einde van het eiland Testerep en maakte tot eind 16de eeuw gebruik van een in het westen van de stad gelegen natuurlijke geul als haventoeegang. In 1584, ten tijde van de Godsdienstoorlogen, werden de duinen ten oosten van de stad doorgestoken om de laaggelegen polders rond Oostende blank te zetten. Vervolgens verdiepte de geul ten oosten van de stad zich geleidelijk om uiteindelijk en tot op de dag van vandaag de enige haventoeegang te worden.

VAN OORSPRONG EEN GERMAANS KUSTWOORD

Haven ‘aanlegplaats voor schepen’ gaat al terug tot het Oudnederlands (ca 600 tot ca 1150). Het woord moet toen volgens het ONW **havana* hebben geluid. Corresponderende vormen in andere Germaanse talen zijn Oudengels *haefen* (> Engels *haven*), Oudfries *havene* (> Fries *haven*), Middelnederlands *habe(ne)* (> Duits *Hafen*) en Oudnoors *höfn*, in samenstellingen ook *hafn-* (> Deens en Noors *havn*, Zweeds *hamn*). Het Oudengelse *haefen* zou ontleend zijn aan het Oudnoors (EWN); de moderne opvolger ervan wordt in de gewone woordenschat enkel nog in figuurlijke zin gebruikt, bv. *a safe haven* ‘een veilige haven’. De oude betekenis is echter wel bewaard in toponiemen, bv. *Milford Haven* (Pembrokeshire) en *Keyhaven* (Hampshire).

Van origine is *haven* dus klaarlijk een Germaans kustwoord: in het continentale Hoogduits is het niet inheems, maar ontleend aan het maritieme Nederduits.

Oudnederlands *haven* verschijnt het vroegst in twee Noord-Franse bronnen uit de 12de-eeuw (ONW i.v. *havana*). In een niet exact te lokaliseren tekst uit 1138, staat *havene*; veertig jaar later meldt een bron uit Sint-Omaars (Fr. Saint-Omer) het toponiem *Hauan* voor een waterloop in Burburg (Fr. Bourbourg). Aangezien toentertijd de huidige departementen Nord en Pas-de-Calais nog vrijwel eentalig Nederlandprekend waren, is het waarschijnlijk dat de soortnaam *havene* in de eerstgenoemde bron en het toponiem *Hauan* in de tweede uit de toenmalige Nederlandse volkstaal komen. Zeker is evenwel dat vormen van *haven* al vroeg in het Oudfrans zijn ontleend, die duiken immers al voor 1200 op in archivalia uit vanouds Romaanssprekende gebieden (FEW XVI, 186-87). Het FEW merkt op dat het Franse woord behalve uit het Nederlands ook uit het Middelenlands kan zijn overgenomen. Dat geldt met name voor de Normandische varianten van het woord. Van veel later, nl. begin 16de-eeuw, dateert *Le Havre*, naam van de havenstad aan de monding van de Seine. In het moderne Frans wordt *havre* vooral overdrachtelijk gebruikt zoals het Engelse synoniem, bv. *un havre de paix* ‘een vredig toevluchtsoord’, al komt het ook nog sporadisch voor in zijn letterlijke betekenis.

EEN INDO-EUROPESE HERKOMST ?

De verdere herkomst van al deze zusterwoorden blijft onzeker, daarover zijn zowat alle etymologen het eens. Verwantschap met het Keltisch, meer bepaald met Oudiers en Iers *cúan* ‘zeehaven, baai, kust’ (in het meervoud ‘zee’) en Schots-Gaelisch *cuan* ‘oceaan’, ligt zowel op vormelijke als semantische grond voor de hand. Toch is een rechtstreekse ontlening van het Germaans aan het Keltisch niet aannemelijk in het licht van

de klankwetten. De Germaanse wrijfklank *-f-* (in het Nederlands een stemhebbende *-v-* geworden) in *hafen* (→ *haven*) zou, gezien de Germaanse klankverschuiving *p* → *f*, uit een Keltische *-p-* ontstaan moeten zijn, afkomstig uit een Indo-Europese grondvorm **kapno*. Dit is evenwel ongerijmd aangezien die *p* uit het Keltisch al verdween toen deze taalgroep zich verzelfstandigde binnen de Indo-Europese familie, en dat was eeuwen voordat het Germaans hetzelfde deed. Verschillende etymologen achten het mogelijk dat het Germaanse en het Keltische woord zich los van elkaar uit een gemeenschappelijke Indo-Europese voorloper hebben ontwikkeld. Hiervoor is gedacht aan een afleiding uit de wortel van het werkwoord *hebben* in de betekenis ‘inhouden, omvatten’, waaruit het gelijkluidende Duitse *Hafen* ‘(aarden) pot’ is voortgekomen en wellicht ook enkele Latijnse woorden als *capedo* ‘(offer)schaal, beker’. Nu is een dergelijke grondbetekenis wél plausibel voor vaatwerkbenamingen, maar dat men een haven zou hebben gezien als een soort van recipiënt voor schepen, klinkt niet erg overtuigend. Vanwege de gelijkenis met *haf* ‘strandmeer’ is ook verondersteld dat *haven* bij de woordfamilie van *heffen* zou behoren, een werkwoord waaruit *haf* traditioneel wordt afgeleid (zie verder) en dat in zijn Indo-Europese voorgeschiedenis verwant zou zijn met *hebben*. Opmerkelijk is evenwel dat er in andere Indo-Europese talen dan het Keltisch en het Germaans geen ‘haven’-woorden teruggevonden worden die etymologisch aan *haven* en *cúan* te relateren zijn.

... OF TERUGGAAND OP PRE-INDO-EUROPEES WOORD VOOR ‘BESCHUTTE PLEK’?

Aangezien een Indo-Europese oorsprong van *haven* en consorten moeilijk hard te maken valt, zijn etymologen zich gaan afvragen of die oorsprong niet moet worden gezocht in een pre-Indo-Europese substraattaal. De eerste die dat idee lanceerde was Jan De Vries in zijn etymologisch woordenboek, waar hij zijn artikel over *haven* besluit met de vraag: “Mag men denken aan een substraatwoord van een volk, dat aan de zee woonde?” Dit spoor volgend, reconstrueert Cowan (1971: 192-193) een “mediterraan” substraatwoord **kan(n)a*, dat in Zuid-Europa leidde tot een aantal woorden voor ‘beschutte plek’, zoals Thessalisch-Grieks *kapana* ‘overdekte kar’ en Laatlatijn *capanna* ‘hut’, waaruit Italiaans *capanna*, Spaans *cabaña*, Portugees *cabana*, Frans *cabine* en *cabane*, in het Nederlands ontleend als resp. *cabine* en *kavaan*. Van het gereconstrueerde **kan(n)a* zijn zowel het Germaanse *hafen* / *haven* als het Ierse *cúan* geheel conform de klankwetten af te leiden. In deze etymologische visie werd de haven dus benoemd als een veilige plek voor schepen om aan te meren. Semantisch is dat heel aannemelijk. Een gelijkaardige

betekenisontwikkeling kenmerkt nog een ander woord voor ‘haven’, nl. het Engelse *harbour*, dat overigens etymologisch niets met *haven* te maken heeft. *Harbour* is in wezen hetzelfde woord als Nederlands *herberg*, een op het Germaans teruggaande samenstelling van *heer* (< Germaans *harja*) ‘leger’ en de stam van het werkwoord *bergen* ‘in veiligheid brengen’. Een *herberg* was dus oorspronkelijk een veilig onderkomen voor soldaten. In het Nederlands evolueerde de betekenis tot ‘onderkomen voor vreemden’, in het Engels tot ‘veilige ligplaats voor schepen’.

EN WAT MET DE GELIJKENIS MET HAF ‘STRANDMEER’?

Tot slot rijst nog de vraag hoe *haven* zich etymologisch verhoudt tot *haf*, een woord waarvan de gelijkenis qua vorm en betekenis met *haven* moeilijk op toeval kan berusten. Het parcours van *haf* door de Nederlandse taalgeschiedenis is opmerkelijk. In de moderne standaardtaal kennen we *haf* als een betrekkelijk recent Duits leenwoord (oudste vermelding in het WNT – i.v. instorten – uit 1670) voor een strandmeer, d.i. een stuk zee achter een schoorwal. Bekend zijn de “haffen” aan de zuidelijke Oostzeekust, zoals het Wislahaf, het Koerse Haf en het Oderhaf. Uit het Middelnederlands is het woord niet overgeleverd, althans niet blijkens het MNW en het VMNW, maar in het Oudnederlands is het dan weer wél al geattesteerd. In 1174 haalt een Latijnse bron uit Utrecht de volkstalige wending *over wilde haf* aan, sprekend van reizigers die over de zee aangevaren komen. *Haf* heeft hier de gemeengermaanse betekenis ‘zee’ en staat daarmee in het gezelschap van Oudfries *hef*, Oudengels *haef*, Oudnoors en Middelnederlands *haf*. De toepassing van *haf* op een strandmeer moet dan een jongere ontwikkeling zijn, die enkel in het Nederduits plaatsvond, en daaruit eerst in het Hoogduits (*Haff*) en later in de andere Westgermaanse talen werd overgenomen.

Sommige etymologen, waaronder De Vries (1971), beschouwden *haf* als een afleiding van de stam van Germaans *haffjan*, waaruit o.m. Nederlands *heffen* is voortgekomen, en dat in zijn Indo-Europese voorgeschiedenis verwant is met *hebben*. Aan de oorsprong van de betekenis ‘zee’ zou dan het beeld liggen van de zee als een zwellend, zich verheffend water, rijzend met het opkomende tij (De Vries i.v. *haf*). In de recentere etymologische literatuur worden vraagtekens geplaatst bij deze visie. Als het inderdaad klopt dat *haven* uit een pre-Indo-Europese substraattaal stamt, dan moet de gelijkenis van dat substraatwoord met het Germaanse *haf* hetzij toch een gevolg zijn van het toeval, hetzij op voor-Germaanse verwantschap berusten. Dat laatste is wat Cowan denkt: hij vermoedt dat *haf* opklimt tot dezelfde voor-Indo-Europese taal als *haven*. Het EWN

vindt deze hypothese het overwegen waard en ook volgens Kluge-Seebold (i.v. Haff) gaat het mogelijk om een substraatwoord. Cowan veronderstelt meer bepaald dat *hafter* ruggaat op een regionale variant van **kapan(n)a*, nl. **kapan*, dat in het Germaans zou zijn overgenomen als *hafan*, waaruit zich resp. *hafe* en *haf* ontwikkelden. Voor de betekenis moet dan, zoals het EWN stelt, de ontwikkeling ‘beschutte plek’ > ‘beschutte ligplaats voor schepen’ > ‘zee-inham’ > ‘zee’ worden aangenomen, een semantisch traject dat dus het omgekeerde is van wat een veronderstelde Germaanse oorsprong van *haf* uit *heffen* impliceert. Dat woorden voor ‘haven’ en voor ‘zee’ via tussenliggende toepassingen als ‘baai’, ‘lagune’ e.d., uitwisselbaar zijn, vindt bevestiging in het Keltisch: het betekenispectrum van Iers *cúan* omvat zowel ‘haven’ en ‘baai’ als ‘zee’, wat in het Schots-Gaëlsch (nog) de enige betekenis is. De uitwisselbaarheid van benamingen voor ‘zee’ en voor ‘meer’ blijkt dan weer uit de betekenisverhouding van enerzijds Nederlands *zee* en Duits *Meer* (of *die See*) en anderzijds Nederlands *meer* en Duits *der See*.

Met dank aan:

drs. L. Toorians, keltoloog.

Bronnen

- Cowan H.K.J. (1971). Prae-Indo-Europese relictten in de Nederlanden? Leuvense Bijdragen 60: 189-193.
- De Mey P. (1894). Etude sur l'amélioration et l'entretien des ports et sur le régime de la côte de Belgique. Paris.
- De Vries J. (1971). *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden, E.J. Brill.
- EWN = Philippa M., Debrabandere F. & Quak A. (2003-2009). Etymologisch woordenboek van het Nederlands, 4 delen. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- FEW = W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Bonn / Leipzig 1922-1926
- Kluge F. & E. Seebold (2002). Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin / New York, De Gruyter. 24ste uitgave.
- MNW = Verwijs E. & J. Verdam (1885-1929). *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's Gravenhage.
- ONW = Oudnederlands woordenboek. (<http://gtb.inl.nl/?owner=ONW>)
- TLF = Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XX siècle (1789 – 1960), publié sous la direction de Paul Imbs. Paris, 1971. (<http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>)
- Van Cauwenberghe C. (1966). Hydrografische analyse van de Scheldemonding ten oosten van de meridiaan 3°05' tot Vlissingen. Het Ingenieursblad. 35 (17).
- Van Veen J. (1936). Onderzoekingen in de Hoofden in verband met de gesteldheid der Nederlandse kust. Nieuwe verhandelingen van het Bataafse genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte in Rotterdam. Tweede Reeks: Elfde Deel. Algemene Landsdrukkerij 's Gravenhage.
- VNMW = W.J.J. Pijnenburg e.a. (2001). *Vroegmiddelnederlands woordenboek*. Leiden, Gopher Publishers. (<http://gtb.inl.nl/?owner=VNMW>)
- WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage / Leiden, 1864-1998. (<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>)

■ Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1613 is het oude Oostende zichtbaar met aan de westzijde de intussen verdwenen natuurlijke haven. De huidige haventoeegang in het oosten is er pas gekomen in 1584, toen de duinen in functie van de Godsdienstoorlogen ten oosten van de stad werden doorgestoken om de laaggelegen polders rond Oostende blank te zetten. Ook deze nieuwe toegang tot de zee is op de kaart uit 1613 dus zichtbaar (Stadsplannen van de steden der Spaanse Nederlanden – J. van Deventer 1550-1570. Institut National de Géographie, Brussel).

